

СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ: ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СУЧАСНОГО СТАНУ

*Гончарова Аліна В'ячеславівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно – правових
дисциплін та фінансового права,
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет*

Автор дослідив питання історичного розвитку українського права в сучасних умовах розбудови української держави. Значний інтерес являє собою спадкове право, що зазнало значних змін в історії українського законодавства. З огляду на це значущим і актуальним є здійснення історико-правових досліджень щодо формулювання інституту спадкового права на українських землях упродовж їх історичного розвитку. Питання щодо спадкування має важливе теоретичне та практичне значення, адже сьогодні з'являються нові процедури оформлення та набуття спадкового майна, для яких не завжди наявне належне правове регулювання, тому цілком доцільним є вивчення історичного досвіду вирішення подібних питань як на рівні законодавства, так і на практиці.

Ключові слова: спадкове право, спадщина, спадкування, реценція, спадкування за законом, черги спадкоємців.

Goncharova A.V. Inheritance by law: historical background is modern life.

The author researched the issue of the historical development of Ukrainian law in the modern conditions of the development of the Ukrainian state. Significant interest is inherited law, which has undergone significant changes in the history of Ukrainian legislation. In view of this important and actual implementation of historical and legal studies on the formulation of the Institute of inheritance law in the Ukrainian lands during their historical development. The issue of inheritance is of great theoretical and practical importance, since today there are new procedures for the registration and acquisition of inherited property for which proper legal regulation is not always available, therefore it is expedient to study historical experience of solving such issues both at the level of legislation and on practice.

Key words: hereditary law, inheritance, inheritance, retention, inheritance by law, queues of successors.

Актуальність теми дослідження. Вивчення історії українського спадкового права почалось у ХІХст., зумовлена зростаючим значенням приватної власності громадян і порядку її спадкування, необхідністю розроблення правового механізму, який належним чином міг би захистити права та інтереси громадян України. Можливість визначити долю майна

після смерті спадкоємця і передати його в спадщину є однією з найважливіших гарантій стабільності відносин приватної власності. Принципове значення для будь-якого суспільства має конкретне вирішення питання про участь громадян у справедливому розподілі майнових благ і про долю їхніх благ після смерті.

Мета та завдання. Метою дослідження є комплексний науковий аналіз історії виникнення та розвитку спадкового права. Для реалізації зазначеної мети вирішувалися такі завдання: дослідження гносеологічного підґрунтя виникнення спадкового права; розгляд поняття та особливостей переходу права на спадщину; визначення суті сучасних теорій та концептуальних підходів до розуміння спадкового права;

Стан наукової розробки. Проблемам спадкового права приділено істотну увагу в працях таких вчених, як М.Ю. Барщевський, М.І. Бондарев, Н.С. Глузь, М.В. Гордон, О.В. Дзера, В.К. Дроніков, Ю.О. Заїка, Т.П. Коваленко, П.С. Никитюк, А.А. Рубанов, В.І. Серебровський, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, Ю.К. Толстой, Е.Б. Ейдинова, Я.М. Шевченко та ін.

Виклад основного матеріалу. Першу згадку щодо спадкування ми знаходимо в Біблії, а саме в Книзі Чисел, яка регулює всі сфери життя давніх євреїв. У 26-й главі описується, яким чином відбувався розподіл землі. За вказівкою Господа Моїсей та Єлеазар повинні були "обчислити" всіх синів Ізраїлевих, визначити родоначальників та їхні наступні покоління. За іменами батьків нащадки повинні були одержати частки. У главі 27 Книги Чисел ми знаходимо норму, за якою за відсутності синів батька могли представляти дочки. П'ять дочок Салпаада прийшли до Мойсея з проханням передати їм наділ, на який мав би право їхній батько, якби він був живий на час розподілу землі серед синів Ізраїлевих [1, с.155]. Саме в цьому стародавньому джерелі ми спостерігаємо щось віддалено схоже на спадкування за правом представлення.

Наступним етапом, який докорінно змінив уявлення про спадкування, є часи існування Римської імперії. Згадку щодо спадкування за спадковою трансмісією та спадковим представленням ми знаходимо у римському приватному праві, яке перше сформулювало поняття та принципи застосування зазначених інститутів права, послідовно впровадивши в практику спадкові правовідносини.

Римське спадкове право пройшло важкий шлях становлення. На ранній стадії розвитку Римської імперії майно померлого

розподілялося між агнатами, не виходячи за межі сім'ї. Решта родичів закликала до спадкування лише у разі, якщо не знайшлося нікого з агнатів. Агнатами були особи, які на день смерті спадкодавця були між собою в агнатичній спорідненості. Агнатична спорідненість охоплювала домовладу, його дружину, їхніх синів та незаміжніх дочок, дружин синів із їхніми нащадками, а також усиновлених осіб. Агнатична спорідненість – це формальний зв'язок усіх, хто перебував під владою домовладу, оскільки кровна спорідненість не мала вирішального значення. Сини, які вийшли з-під влади батька, одружені дочки не закликали до спадкування.

За часів існування Римської імперії відбувся перехід від агнатичного споріднення до когнатичного, тож перевага надавалася кровним зв'язкам, що не є дивним, адже генетична пам'ять людини є основною. Вирішальним було природне бажання батьків залишити спадщину своїм кровним дітям. Когнатичне споріднення – це природне споріднення, безпосереднє походження від спільного предка. В різні періоди Римської імперії існували різні черги, за якими закликали до спадкування когнати.

Щодо процесу розвитку спадкової трансмісії та спадкового представлення, то вони виникали й змінювалися разом із розвитком Римської імперії та розвитком римського приватного права. Вчені-цивілісти виділяють такі етапи розвитку римського спадкового права:

- Спадкове право давнього цивільного права.
- Спадкування за преторським едиктом.
- Спадкування за імператорським законодавством.
- Спадкування за Юстиніаном.

Спадкування за давнім цивільним правом (*hereditas*) регламентувалося Законами XII таблиць, які вже передбачали спадкування за заповітом (ч. 3 Таблиці V "Как кто распорядится на случай своей смерти относительно своего домашнего имущества или относительно опеки (над подвластными ему лицами), так пусть то и будет ненарушимым") та спадкування за законом (ч. 5 Таблиці V "Если у умершего нет агнатов,

пусть оставшееся после него хозяйство возьмут его сородичи) [2].

Основним типом спадкування все-таки залишалося спадкування за законом, за яким встановлювалося три черги спадкоємців. По-перше, до спадкування закликалися особи, які безпосередньо знаходилися під владою померлого, наприклад жінка, діти, усиновлені, онуки. Вони ділили майно порівну. До спадкування закликалися онуки від раніше померлих синів, вони отримували ту частину майна, яку б отримав їхній батько, якщо б пережив спадкодавця [3, с.232]. Фактично деякі наковці констатують перше у світі законодавче закріплення інституту спадкування за правом представлення. Але у самому тексті Законів XII таблиць ми не знаходимо ані поняття спадкування за правом представлення, ані поняття поколінного наступництва. Тому можна стверджувати, що сам механізм спадкування за правом представлення існував ще в давньоримському цивільному праві, але сам термін з'явився значно пізніше.

По-друге, до спадкування закликалися агнати, при цьому правом спадкування володіли найближчі родичі, тобто за відсутності власної родини спадкували особи, що знаходилися в другому ступені агнатичного бічного споріднення зі спадкодавцем: брати і сестри, а також мати, якщо вона була у шлюбі *cum manu* з батьком покійного. За відсутності агнатів другого ступеня споріднення закликалися агнати третього ступеня споріднення і т.д. [4, с.28].

По-третє, спадкували члени роду, наближені до спадкодавця в момент смерті, але цей вид спадкування зник у кінці існування республіки.

У другій половині періоду республіки порядок спадкування був змінений преторською системою. Поступово агнатична спорідненість замінилася когнатичною спорідненістю. Преторський едикт встановлював чотири черги спадкоємців.

Як зазначає В.М. Хвостов, до першої черги спадкоємців належали всі діти померлого або особи, прирівняні до них. Внуки та інші низхідні родичі спадкували за правом представлення.

Друга черга закликалася до спадкування, якщо були відсутні особи, які належали до першої черги. Спадкували агнати, причому найближчі родичі за ступенем споріднення усували

дальніх. Племінники (діти померлих раніше братів та сестер) за живих дядьків до спадкування не закликалися. У разі смерті всіх братів племінники закликалися до спадкування, але як агнатичні родичі третього ступеня споріднення.

Третя черга охоплювала кровних родичів спадкодавця аж до шостого ступеня споріднення. Як і в другій черзі, спадкування за правом представлення не існувало, оскільки родичі однієї черги розділяли спадщину поголівно.

У четверту чергу спадкував той з подружжя, хто пережив [5, с.454].

Основи преторського права дістали перевагу, закріпилося спадкування наступних черг за відсутності попередніх. Досліджуючи питання спадкової трансмісії та спадкового представлення, спадкування за преторським правом для нас наукового інтересу не становлять. Тому що тільки в першій черзі ми можемо констатувати наявність прототипа сучасної моделі спадкування за правом представлення. Що стосується спадкової трансмісії, то до цього часу вважалося, що спадок, який не прийняла особа внаслідок смерті, залишався вакантним. Право спадкувати переходило до інших черг родичів. Але претор зробив виняток: якщо спадкоємець помирає, але не встигає без своєї провини прийняти спадок, то його спадкоємцям може бути надане право прийняти спадщину [4, с.28].

Група римських юристів на чолі з Трибоніаном, вірним помічником імператора Юстиніана реорганізували спадкове право за новелами 118 та 127. Згідно з новелою 118 все спадкування, починаючи з 543 року н.е., базувалося на кровному когнатичному спорідненні [5, с. 462]. За новелою 127 з 548 року н.е. було поширене спадкування за правом представлення на спадкоємців практично всіх черг, що призвело до встановлення принципу поколінного наступництва. Відбулося закріплення принципу спадкування когнатів незалежно від статі. Згідно з новелами Юстиніана спадкоємці за правом представлення визнавалися спадкоємцями не свого батька або матері (які не дожили до відкриття спадку), а самого спадкодавця.

У п'ятій статті п'ятого титулу "Еклоги" – зводі законів візантійського права - закріплене право на спадщину ще не народженого законного спадкоємця "... если после того, как завещание сделано, у них родился ребенок, освобожденные и легаты, [предусмотренные] в этом завещании, останутся в силе; родившийся же ребенок будет включен в него вместе с другими братьями и будет наследовать вместе

с ними"[6]. Але вирішення цього питання було прерогативою суддів. Схоже відхилення від суворих Юстиніанівських законів зафіксоване в "Еклезі" також щодо прав дітей, народжених після складання заповіту. Згідно з кодексом Юстиніана, права таких дітей необхідно було точно зафіксувати: у заповіті потрібно було зробити чіткий напис про їхнє право на спадщину або відмову у спадщині. Якщо такого запису не виявлялося, то і весь заповіт визнавали недійсним і спадкоємцями оголошували осіб, які мали право на спадщину за законом. Порядок спадкування осіб, народжених після укладання заповіту, "Еклога" спростила. Новий спадкоємець здобував право на спадщину нарівні з іншими спадкоємцями, названими у заповіті, так би мовити, автоматично [7, с. 67].

Гримм Д.Д. констатує, що у першій черзі право на спадок зберегли всі низхідні прямі нащадки померлого - десценденти. Внуки від раніше померлих синів та дочок спадкували за правом представлення, правнуки - від раніше померлих внуків померлих синів та дочок [8, с 462].

За відсутності прямих нащадків у другу чергу спадкували прямі висхідні асценденти, що знаходилися в найближчому ступені споріднення (тому діди усували прадідів), а також повнорідні брати і сестри. Діти раніше померлих повнорідних братів та сестер закликалися до спадкування та ділили між собою ту частку, що належала померлим батьку або матері.

У третю чергу спадкували неповнорідні брати та сестри (єдиноутробні - від однієї матері, єдинокровні - від одного батька), а у разі їхньої смерті спадкували діти й одержували частку, яка б належала померлому з батьків. Таким чином, нащадки

неповнорідних братів та сестер мали право спадкувати за правом представлення.

Щодо спадкоємців четвертої черги, то до спадкування закликалися інші бічні родичі за без обмеження ступеня спорідненості.

За Феодосія II було встановлене правило: якщо в заповіті спадкоємцями призначені низхідні родичі спадкодавця і ці спадкоємці помирають до відкриття заповіту, то їхні власні низхідні спадкоємці можуть за них отримати спадщину[9].

І нарешті, за часів Юстиніана загальне правило про особистий характер права на отримання спадщини було нівельоване: якщо спадкоємець помирає, не скориставшись можливістю спадкувати, і з часу сповіщення спадкоємця про відкриття йому спадщини не минуло ще року, то його спадкоємці могли придбати спадщину, яка йому відкрилася. Якщо спадкоємець до самої смерті не знав про відкриття йому спадщини, то рік вважався від дня його смерті[10].

Висновки. Аналіз джерел римського приватного права та досліджень науковців дозволяє нам стверджувати, що в Римській імперії зародилися прототипи сучасних випадків переходу прав на спадщину. В подальшому термін був рецепційований майже всіма правовими системами світу і не зазнав кардинальних змін у процесі історичного становлення права. Спадкове право норми якого, складаються із вікових національних звичаїв і традицій, враховують національний менталітет, є однією із найстабільніших і консервативних підгалузей цивільного права. Історія розвитку спадкового права свідчить, що спроби держави безпідставно втручатися у сферу приватного життя, скасувати чи обмежити природні людські права заздалегідь приречені.

Література:

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Свято-Успенская Почаевская Лавра. - 2007. –354 с.
2. Законы XII таблиц [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.okpravo.info/pam/7.htm>– Заголовок з екрана.
3. Римское частное право: учебник / под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф.И.С. Перетерского. – М.: Юристъ, 2000. – 287 с.
4. Хрестоматия по истории Древнего Рима / сост.: И.А. Гвоздева, И.Л. Маяк, А.Л. Смышляев и др.; под ред. В.И. Кузицина. – М.: Высш. шк., 1987. – 430 с.
5. Хвостов В.М. История римского права / В.М. Хвостов. – М., 1995. – 780 с.
6. Эклога (Византийский законодательный свод) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.istorichka.ru/texts/1094015040/>. – Заголовок з екрана.
7. Нелін О.І. До питання спадкового права за "Еклогою" / О.І. Нелін // Часопис Київського університету права. – 2004. – № 1. – С. 67 - 70.
8. Гримм Д.Д. Лекции по догме римського права / Д.Д. Гримм; под. ред.В.А. Томсинова. – М., 2003. – 600 с.
9. Кодекс Феодосия и Новеллы императоров Валентиниана III, Майориана и Либия Севера о колонах, сельских рабах и вольноотпущенниках [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/ius/source/theodosius/codex-f.htm> – Заголовок з екрана.
10. Дигесты Юстиниана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/02.php – Заголовок з екрана.